

МИСЛИТЕЛІ
НІМЕЦЬКОГО
РОМАНТИЗМУ

ISSN 8793 (4111)
M 82

М И С Л И Т Е Л І
Н І М Е Ц Ь К О Г О
Р О М А Н Т И З М У

УПОРЯДКУВАННЯ
ЛЕОНІДА РУДНИЦЬКОГО
ОЛЕГА ФЕШОВЦЯ

ВИДАВНИЦТВО
«ЛІЛЕЯ-НВ»

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК 2003

ISSN 8793-665-016-2

БКБ 87.3 (4НІМ)
М 65

Програма «Українська філософська бібліотека»
Благодійного фонду «Філософський проект»
Т. 1

Видання підготовлено в співпраці з:
Українським Вільним Університетом (Мюнхен, Німеччина),
філософським факультетом Львівського національного університету
імені Івана Франка (Львів, Україна)

та за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження»
(Київ, Україна).

Ця книга є першою в українському книговидавництві спробою загального охоплення німецького Романтизму, феномену, без опису якого неможливо реконструювати історію становлення естетичної, етичної та філософської думки не лише Німеччини, але й усього світу, та інспіруюча сила якого є відчутною й нині у мисленні сучасної людини.

Наукова рада програми:

Володимир Болюбаш (Торонто, Канада)
Ріхард Бруннер (Ульм, Німеччина)
Тарас Возняк (Львів, Україна)
Райнгард Гайденойтер (Мюнхен, Німеччина)
Киртіс Генкок (Канзас, США)
Ролянд Пітч (Мюнхен, Німеччина)
Пітер Редлат (Нью Йорк, США)
Леонід Рудницький (Філядельфія, США)
Гельмут Феттер (Відень, Австрія)
Олег Фешовець (Львів, Україна)
Роман Цяпало (Деб'юк, США)
Микола Шафовал (Мюнхен, Німеччина)
Ульріх Шваєр (Мюнхен, Німеччина)

Головний редактор програми:

Олег Фешовець (Львів, Україна)

Дизайн *Олени Рубановської*
Верстка *Ірини Шумади*
Коректура *Алли Журави, Лідії Левицької*

Мислителі німецького Романтизму / Упор. Леонід Рудницький та Олег Фешовець. —
Івано-Франківськ: Вид-во «Лілея-НВ», 2003. — 588 с.

ISBN 966-668-016-5

© Л. Рудницький, О. Фешовець,
упорядкування, вступна стаття, коментарі, 2003
© Видавництво «Лілея-НВ», 2003

● ГАЙНРІХ ГАЙНЕ

(Heinrich Heine)

Поет, письменник, есеїст, журналіст. Народився 13.12.1797, Дюссельдорф; помер 17.02.1856, Париж.

Гайне почав писати вірші ще хлопцем, коли вчився на купця в Гамбурзі. У 1825 році він закінчив право в Геттінгені і вихрестився з огляду на майбутню кар'єру. Але це навернення тільки відчувало його від євреїв, а християнський світ Німеччини його ніколи справді не прийняв за свого.

Гайне мав важке життя у прусській Німеччині і навіть після смерті залишився controверсійною постаттю в анналах історії німецької культури аж до 60-х років 20 століття. Фінансові проблеми, репресії зі сторони німецьких властей (у 1835 році німецький парламент заборонив його твори) і нещасливе кохання дуже утруднювали життя поета. Після довгих подорожей Німеччиною, Італією й Англією Гайне емігрував (у 1831 році) до Парижу, де останні вісім років свого життя був хворий на прогресуючий параліч. Він зробив вагомий внесок у французько-німецькі взаємини і суттєво спричинився до наближення цих двох народів, пишучи обома мовами.

Найважливішою частиною літературної спадщини Гайне є поезія — ліричні вірші, такі як у збірці *Buch der Lieder* (Книга пісень, 1827), і поетичні поеми *Atta Troll. Ein Sommernachtstraum* (Атта Троль. Сон літньої ночі, 1843) та *Deutschland. Ein Wintermärchen* (Німеччина. Зимова казка, 1844), які здобули собі велику популярність і в Україні в перекладах Федьковича, Франка, Лесі Українки та інших визначних українських поетів двадцятого століття.

Творчість Гайне стоїть між романтикою та реалізмом. Її характеризують, з одного боку, сентиментальне романтичне світосприйняття, як, наприклад, його світової слави балада «Лорелей», а, з другого боку, різка іронія, гостра критика соціальних і політичних обставин того часу і певна погорда до усіх прошарків тодішнього суспільства.

Праці Гайне про історію релігії та філософії, що друкувалися німецькою і французькою мовами, про революційних поетів-письменників угруповання *Das Junge Deutschland* (Молода Німеччина) і дослідження *Die Romantische Schule* (Романтична школа, 1836) є вагомим внеском в історію культури Європи.

ІЗ ПРАЦІ «ДО ІСТОРІЇ РЕЛІГІЇ І ФІЛОСОФІЇ У НІМЕЧЧИНІ»

Ходять легенди про те, що механікові, який створював штучні механізми, зрештою прийшло в голову створити людину, що йому також зрештою вдалось; витвір його рук міг навіть поводитись цілком як людина, у своїх шкіряних грудях він навіть носив щось на зразок людських почуттів, які не дуже-то відрізнялись від почуттів, звичних для англійців. Той міг виявляти у артикульованих тонах свої почуття, і шум внутрішніх коліщат, гвинтів і калаталок, який можна було почути, надавав цим тонам справді англійської вимови, коротко кажучи, цей автомат був довершеним джентльменом, і щоб стати справжньою людиною, йому нічого, крім душі, не бракувало. Але англійський механік не міг йому дати її, і нещасне створіння, яке усвідомлювало цю нестачу, день і ніч мучило свого творця проханням дати йому душу. Це прохання, яке повторю-

З німецької переклала Галина Кімак за виданням: Heinrich Heine. Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland /Hrsgb. von Wolfgang Harich. — Frankfurt am Main: Insel Verlag, 1966

валось усе настійливіше, зрештою, стало настільки нестерпним для митця, що він утік від свого власного творіння. Але автомат відразу це зауважив і переслідував його на континенті, скрізь ходив за ним, часом наздоганяв його і скрипів, і бурчав йому навздогін: «Дай мені душу!» Обидві ці постаті можна побачити уже в усіх країнах, і лише той, хто знає їх особливі стосунки, може зрозуміти їхні особливий поспіх і боягузливий смуток. Але якщо знати ці особливі стосунки, то можна у них побачити щось спільне, можна побачити, як одна частина англійського народу пересичена своїм механічним існуванням і вимагає душі, а інша частина зі страху перед прагненням такого типу змушена тікати на всі боки, але обидві вже не можуть знести цього вдома.

Це страшна історія. Це жакливо, коли створені нами тіла вимагають від нас душі. Проте набагато страшніше, жакливіше і лиховісніше, коли ми створимо душу, яка вимагатиме від нас тіла і переслідуватиме нас своїми вимогами. Думка, яка з'явилась у нас, це і є така душа, і вона не дає нам спокою, поки ми не посприємо її втіленню. Думка прагне стати дією, слово — тілом. І дивовижа! Людина, як біблійний Бог, повинна лише висловити думку, і створюватиметься світ, буде світло чи темрява, вода відокремиться від суші або ж з'являться зовсім дикі чудовиська. Світ є сигнатурою слова.

Зауважте собі це, горді мужі дії. Ви є нічим іншим, як лише несвідомими виконавцями у руках мислячих людей, які часто у смиренному спокої чітко вказали вам усю вашу діяльність. Максиміліан Робесп'єр був нічим іншим, як рукою Жан-Жака Руссо, кривавою рукою, яка витягла з лона часу тіло, чию душу створив Руссо. Тривожний страх, який вкоротив життя Жан-Жаку, зворушував вас тим, що він, напевно, у духові знав, якої повитухи потребують його думки, щоб втілитися на цьому світі?

Напевно, мав рацію старий Фонтенель,¹ коли казав: «Якщо б я тримав у руках усі думки цього світу, то я б остерігався розкрити їх». Я, зі свого боку, думаю інакше. Якщо б я мав у руці усі думки цього світу — я б, напевно, попросив вас відразу

¹ Бернад Ле Бов'єр де Фонтенель (1657—1757) — французький письменник-філософ, як і П. Бейль, готував дорогу Просвітництву через критику традиції і популяризацію природничих наук, писав високоінтелектуальні «Розмови в Елізії» (1683).

відрубати мені цю руку, в жодному разі я б не тримав її довго закритою. Я не призначений для того, щоб бути тюремником для думок. На Бога! Я їх випущу. Нехай вони втілюються у найризикованіші явища, нехай вони проходять крізь усі країни, як нестримна вакханалія, як її тирси² трощать невинні квіти, нехай вони і надалі вламуються у наші шпиталі та виганяють старий хворий світ з його ліжок — це, правда, дуже стривожить моє серце, і сам я при цьому зазнаю шкоди! Адже ж я сам належу до цього хворого старого світу, і має рацію поет, кажучи: «Навіть якщо висміювати свої милиці, то від цього не станеш краще ходити!» Я найбільш хворий серед усіх вас і настільки ж вартий співчуття, оскільки знаю, що таке здоров'я. Але ви, ви цього не знаєте, вам можна позаздрити! Ви здатні померти, навіть не помітивши цього. Так, багато з вас вже давно мертві і вважають, що лише тепер починається справжнє життя. Коли я заперечую такому божевіллю, тоді на мене сердяться і лають мене — і жахливо! Трупи накидуються на мене і сваряться, і ще більше, ніж їх лайливі слова, докучає мені їхній запах розкладу... Геть, ви, примари! Я говорю зараз про людину, одне ім'я якої вже має силу екзорцизму, я кажу про Іммануїла Канта!

Кажуть, що нічні примари утікають, коли побачать меч ката. Як же вони повинні перелякатись, якщо проти них висунути Кантову «Критику чистого розуму»! Ця книга є мечем, яким у Німеччині був страчений деїзм.

Чесно зізнавшись, ви, французи, в порівнянні з нами, німцями, покірні і прогнілі. Найбільше, на що ви спромоглись, це вбити короля, а він втратив самовладання ще до того, як ви скарали його на горло. І ви при цьому мусили так сильно трубити поперед себе і кричати, і тупотіти ногами, що це струсонуло усю земну кулю. Максиміліану Робесп'єру виказують справді забагато честі, якщо порівняти його з Іммануїлом Кантом. Максиміліан Робесп'єр, великий мешканець затишної вулиці Сент-Оноре, напевно, страждав на напади нищівної злости, коли королівська влада ще користувалась авторитетом, і він бився тоді страшенно довго у своїй регіцидній епілепсії;

² Тирс — обвита плющем і виноградною лозою палиця Діоніса і його супроводу, завершувалась шишкою італійської сосни.

але як тільки мова починала йти про вище буття, він змивав білу піну з рота і кров з рук і вдягав свій синій святковий сюртук з гудзиками, начищеними до дзеркального блиску, і на додачу до цього всього чіпляв на свої широкі груди букет квітів.

Історію життя Іммануїла Канта важко описати, так як у нього не було ні життя, ні історії. Він жив механічно організованим, майже абстрактним холостяцьким життям на тихій віддаленій вулиці Кенігсберга, старого міста на північно-східному кордоні Німеччини. Я не думаю, що великий годинник тамтешнього собору байду-жіше і монотонніше виконував свою щоденну роботу, ніж його співвітчизник Іммануїл Кант. Ранковий підйом, пиття кави, писання, читання лекцій, їжа, прогулянки — усе мало свій певний час, і сусіди точно знали, що годинник показує пів на четверту, коли Іммануїл Кант у своєму сірому фракі з бамбуковою палицею у руці виходив зі своїх дверей і йшов до невеличкої липової алеї, яку тепер через нього називають філософським коридором. Вісім разів прогулювався він туди й назад, у будь-яку пору року, і коли погода була похмура чи сірі хмари сповіщали про дощ, можна було побачити слугу, старого Лампена, який, полохливо турботливий, крокував услід за ним з довгим парасолем під рукою, як взірець завбачливості.

Дивовижний контраст між зовнішнім життям людини і її нищівними, світоруйнівними думками! Воістину, якщо б жителі Кенігсберга здогадувались про повне значення цих думок, то вони б відчули набагато більший страх перед цією людиною, ніж перед катом, перед катом, який страчує лише людей — але добрі люди не бачили у ньому нічого, окрім професора філософії, і коли він у визначений час проходив повз них, вони дружньо з ним вітались і наставляли за ним свої кишенькові годинники.

Але коли Іммануїл Кант, цей великий руйнівник у сфері думок, далеко перевершив у тероризмі Максиміліана Робесп'єра, то він має з ним дещо спільне, що настійно вимагає порівняння обох цих чоловіків. Передусім у обох ми знаходимо однаково непохитну, уїдливу, позбавлену поетич-

Титульна сторінка першого видання «Критики чистого розуму» І. Канта

ності, тверезу чесність. Потім ми знайдемо у обох той самий талант недовіри, проте один з них застосовує його проти думок і називає критикою, в той час як інший застосовує його проти людей і надає йому титулу республіканської гідності. У найвищій мірі проявляється у обох тип міщанства — природа призначила їх важити каву і цукор, але доля хотіла, щоб вони важили інші речі, і поклала на шальки терезів одному — короля, а другому — Бога...

І вони дали правильну вагу!

«Критика чистого розуму» є основним твором Канта, і ми мусимо зайнятися ним у першу чергу. Жоден з творів Канта не мав такої великої ваги. [...]

Але чому Кант написав «Критику чистого розуму» у такому сірому, сухому стилі? Я думаю, що оскільки він відкинув математичну форму Декарта—Ляйбніца—Вольффа, він боявся, що наука може втратити свою гідність, якщо б вона висловлювалась у такому легкому, послужливо-веселому тоні. Тому він надав їй жорсткої абстрактної форми, яка холодно відкидала усю фамільярність духовно нижчих класів. Він хотів благородно відокремитись від тогочасних філософів-популістів, які прагнули міщанської ясності, і він одягав свої думки у придворно прохолодну канцелярську мову. Тут філістер показує себе на повну силу. Але, можливо, Кант потребував для свого точно розміреного ходу ідей також точно розміреної мови, і він не був спроможний створити кращої. Лише геній має для нової думки також нові слова. Але Іммануїл Кант не був генієм. У відчутті цього браку, так само як добрий Максиміліан Робесп'єр, Кант був настільки ж недовірливий до генія, і у своїй «Критиці чистого розуму» він стверджував, що генієві нічого робити у науці, його вплив належить сфері мистецтва.

Кант своїм важким для сприйняття, негнучким стилем свого основного твору завдав собі багато шкоди. Так як нерозумні послідовники змагали його за зовнішньою формою, і у нас виникло повір'я, що не можна бути філософом, пишучи добре.³ Але математична форма після

³ Зміну цієї тенденції вже можна помітити в А. Шопенгауера, однак найбільш відчутним цей процес став у ХХ столітті, коли філософія остаточно повернула собі літературну гідність.

Канта не могла більше з'явитись у філософії. Цій формі Кант у «Критиці чистого розуму» немилосердно виніс вирок. Математична форма у філософії, казав він, не породжувала б нічого, окрім будиночка з карт, так само як філософська форма у математиці породжує лише суєтну балаканину. Адже у філософії не могло б бути жодного визначення, як у математиці, де визначення не дискурсивні, а інтуїтивні, тобто можуть бути засвідчені наочно; а те, що називають визначеннями у філософії, є лише способом проби, гіпотетично поставленої попереду; справді правильне визначення з'являється лише в самому результаті.

Як це стається, що філософи надають таку перевагу математичній формі? Цю перевагу вони почали надавати ще починаючи з Пітагора, який позначав принципи речей через числа. Це була геніальна думка. У числі відкинута усе чуттєве і матеріальне, а проте воно позначає щось чітко визначене, і його відношення до чогось є чітко окресленим; з цих двох останнє, якщо воно буде позначене також числом, приймає такий же характер, позбавлений усього чуттєвого і безконечного. Тут число прирівнюється до ідей, які мають такий же характер і такі ж стосунки одна до одної. Ідеї, як вони проявляються у нашому розумі і у природі, дуже влучно позначити через числа; але ж число залишається завжди позначенням ідеї, але не самою ідеєю. Майстер усвідомлює цю різницю, проте учень забуває це і передає своїм послідовникам числові ієрогліфи, пусті шифри, чиє живе значення уже ніхто не знає, і які з гордістю бездумно повторюють, як папуги, учні.⁴ Це ж діє і для інших елементів математичної форми. Емпіричне у своєму постійному русі не допускає жодної фіксації; настільки ж мало як через число його можна зафіксувати за допомогою лінії, трикутника, чотирикутника чи кола. Думку не можна ні полічити, ні виміряти. [...]

⁴ Яскравим варіантом такого феномену стала філософська система Георга Гегеля, спокушуюча слабодухів можливістю зведення себе до кількох універсальних принципів, будучи одночасно глибоко інтуїтивною та нескінченною у своєму розгортанні: напевне, такою є ціна наукової симуляції.

«Критика чистого розуму», як вже було сказано, основний твір Канта, а усі інші його праці потрібно розглядати як, до певної міри, надлишок, в будь-якому випадку, як коментарі. Те, яке ж соціальне значення притаманне цьому основному

твору, проявиться з такого: філософи перед Кантом думали над походженням нашого пізнання і, як ми вже це показали, потрапили на два різні шляхи, залежно від того, чи вони приймали ідеї апіорі, чи апостеріорі;⁵ проте менше думалось про саму здатність пізнання, про об'єм чи про межі нашої здатності пізнання. Власне це і було завданням Канта; він піддав нашу здатність пізнання безжалісному дослідженню, він прозондував усю глибину цієї здатності і констатував усі її межі. Тут він звичайно з'ясував, що ми зовсім не спроможні знати про велику кількість речей, з якими ми раніше помилково вважали себе у найтіснішому знайомстві. Це було дуже прикро. Проте було корисно знати, про які речі ми не спроможні знати. Хто попереджає нас про хибні шляхи, служить нам таку ж добру службу, як і той, хто вказує нам правильні шляхи. Кант довів нам, що ми зовсім не знаємо про речі, якими вони є з себе і для себе, проте, що ми знаємо про них лише настільки, наскільки вони відображаються у нашій свідомості. Тож ми є цілком наче в'язні, про що Платон так журливо розповідає у сьомій книзі про державу. Ці нещасні, зв'язані по руках і ногах так, що не можуть навіть поворухнути головою, сидять у в'язниці, яка згори відкрита, і зверху вони отримують трохи світла. Але це світло походить від вогню, який палає згори за їх спинами, а до того ж відділений від них невеликим муром. Вздовж цієї стіни ходять люди, які проносять мимо різноманітні фігури, дерев'яні і кам'яні зображення, розмовляють між собою. Бідолашні в'язні зовсім не можуть бачити цих людей, які не є такими високими, як стіна, а від фігур, які виступають над стіною і які проносять мимо, вони бачать лише тіні, що відбиваються і рухаються на протилежній стіні, і вони вважають тіні справжніми речами і, введені в оману луною їх в'язниці, вони вважають, що це тіні розмовляють між собою.

Уся досі існуюча філософія, яка рознюхуючи крутилась довкола речей, збирала їх особливості і класифікувала їх, завершилась, як тільки з'явився Кант; а той скерував дослідження назад у людський розум і досліджував те, що там проявлялось.

⁵ Антиномічні поняття *апіорі* (з лат. букв.: із попереднього) та *апостеріорі* (з лат. букв.: із наступного) стосуються проблеми походження знання. У і. Канта, на відміну від попередньої традиції, пов'язування апіорного знання із вродженими ідеями, термін *апіорі* стосується вже не змісту, а форм знання, які є присутніми в інтелекті до будь-якого досвіду і складають умови самої можливості пізнання, впорядковуючи випадкове, одиничне, хаотичне, неістинне досвідне (*апостеріорне*) знання, що отримується з допомогою відчуттів.

Не без права він порівнював свою філософію з системою Коперника. Раніше, коли вважалось, що Земля нерухома, а Сонце крутиться довкола неї, хоча астрономічні обрахунки не дуже з тим погоджувались; а тоді Коперник залишив Сонце стояти на місці, а Землю кружляти довкола нього, і гляньте-но, усе стало чудовим! Раніше розум, як і Сонце, кружляв довкола світу явищ і хотів його освітити; але Кант залишив розум, Сонце на місці, а світ явищ крутиться довкола нього й освітлюється ним, відповідно до того, як він входить у поле діяльності цього Сонця.

Після цих небагатьох слів, якими я натякнув на завдання Канта, для кожного зрозуміло, що я вважаю цю частину його книги, у якій він розглядає так звані феномени і номенуні,⁶ найважливішою частиною, центральним пунктом його філософії. Кант власне проводить різницю між проявом речей і самими речами. Так як ми можемо знати про речі лише настільки, наскільки вони дозволяють пізнати себе через свої прояви, а отже, не самі речі показуються нам такими, як вони є насправді, то Кант назвав речі, оскільки вони проявляються, феноменами, а речі самі по собі номенами. Ми можемо щось знати про речі лише як про феномени, але ми не можемо нічого знати про речі як про номенуні. Ці останні є проблематичними, ми не можемо сказати ні що вони існують, ні що вони не існують. Зрештою, слово номен стоїть лише поряд зі словом феномен, щоб мати можливість говорити про речі, наскільки їх можна розпізнати, не зачіпаючи у нашому судженні речі, які для нас не є пізнаваними.

Отже, Кант не так як інші вчителі, чиї імена я не хочу називати, що розрізняють речі на феномени і номенуні, на речі, які для нас існують, і на речі, які для нас не існують. Це було б безглуздою балаканиною у філософії. Він хотів лише дати суміжне поняття.

Бог, на думку Канта, є номеном. Внаслідок його аргументації ця ідеальна істота, яку ми досі називали Богом, є нічим іншим, як плодом нашої фантазії. Так, Кант показує, що ми взагалі нічого не можемо знати про цей номен, про Бога, і в майбутньому кожне намагання навести

⁶ Феномен (букв. зі старогр.: явлене) і номен (букв. зі старогр.: осягнене) — в історії філософії парні поняття, що фіксують протиставлення знання, яке добувається за допомогою відчуттів (явищного), до знання, яке осягається розумом (сутнісного). В філософії І. Канта ці терміни є синонімічними «речі для нас» — того, що може стати предметом досвіду і бути пізнаним, і «речі в собі» — непізнаваного, яке, в якості предмету розуму, може мати лише безумовний характер (напр., Бог, свобода).

докази його існування є неможливим. Слова Данте: «Полиште надію!» ми напишемо над цим розділом «Критики чистого розуму».

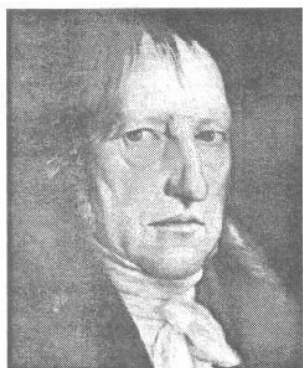
Я думаю, що мене звільнять від популярного розгляду цієї частини, де йтиметься «про аргументи спекулятивного розуму щодо висновків про існування вищої істоти». Хоча саме повторення цих аргументів не займає багато місця і з'являється лише у другій частині книги, таким чином вона вже від самого початку на це спрямована, що було зроблене навмисно, і вона належить до цієї суті. Сюди приєднується «Критика усієї спекулятивної теології» і нищаться усі інші фантоми дійств. Я повинен зауважити, що Кант, в той час коли він нападає на три основні способи доведення існування Бога, а саме на онтологічний, космологічний і психотеологічний докази, на мою думку, може знищити два останніх, але не перший. Я не знаю, чи вищенаведені вислови тут відомі, тому я наводжу уривок із «Критики чистого розуму», де Кант формулює їх відмінності: «Існують лише три можливі способи доведення існування Бога з точки зору спекулятивного розуму. Усі шляхи, які хочуть заповнувати з цією метою, починаються з певного досвіду і завдяки йому пізнають особливу властивість нашого чуттєвого світу і піднімаються від нього до меж причиновості до найвищої основи поза світом, або вони беруть за основу лише непевний досвід, що існує якась істота, або нарешті абстрагуються від усілякого досвіду і приєднуються повністю апіорі з чистої ідеї до існування вищої причини. Перший доказ — це психотеологічний, другий — космологічний, третій — це онтологічний доказ. Більше їх уже немає, більше їх і не може бути».

Після багаторазового вивчення основної книги Канта я вважав, що побачив, як полеміка проти наявних доказів існування Бога пробивається всюди, і я б докладно її обговорив, якщо б мене не стримували від цього релігійні почуття. Вже те, що я бачу, як хтось дискутує стосовно існування Бога, пробуджує у мені особливий страх, таке жахливе збентеження, яке я одного разу відчув у Лондоні щодо Нового Бедламу,⁷ коли я, в оточенні цілком божевільних, втратив свого

⁷ Змінена форма слова «Вікфлесм» — назва відомого притулку для божевільних у Лондоні.

провідника. «Бог це все, що там є», і сумнів щодо цього є сумнівом щодо самого життя, це смерть.

Такою ж неприйнятною була б кожна дискусія про існування Бога, настільки ж похвальними були б роздуми про його природу. Ці роздуми є справжньою службою Богу; наш розум таким чином відволікається від минушого і потрапляє до свідомості одвічного добра і вічної гармонії. Цю свідомість сентиментальна людина несе у молитві або при спогляданні церковних символів; мислитель знаходить цей святий настрій у практичному здійсненні того величного духовного потенціалу, який ми називасмо розумом, найвищим завданням якого є досліджувати природу Бога. Особливо релігійні люди займаються цим завданням з дитинства, а таємничо їм вже стоять на заваді перші порухи розуму. Автор цих аркушів з радістю усвідомлює таку ранню, початкову релігійність, і вона його ніколи не полишала. Бог був завжди початком і кінцем усіх моїх думок. Якщо я зараз питаю: «Чим є Бог? Яка його природа?», то так я питав уже у дитинстві — «Який Бог? Як він виглядає?» І у ті часи я міг цілі дні дивитися на небо і був увечері дуже засмученим, що жодного разу не бачив найсвятіше обличчя Бога, а лише сірі дурнуваті уривки хмар. Я був зовсім збитий з пантелику повідомленнями зі сфери астрономії, від яких тоді, у період Просвітництва, не були захищені навіть найменші діти; і я не міг надивуватись, що усі ці тисячі мільйонів зірок ніби є такими самими великими і гарними земними кулями, як і наша, і понад усім цим світовим стовптворінням ширяє єдиний Бог. Одного разу уві сні, як я пригадую, я побачив Бога, зовсім високо, у найдальшій височині. Він задоволено виглядав з маленького небесного вікна, побожно старече обличчя з маленькою єврейською борідкою, і він струшував велику кількість зернят-держав, які, впродовж свого падіння, проростали у безмежному просторі, надзвичайно розрослись, аж поки вони ставали променистими, квітучими, залюдненими світами, кожен такий же великий, як і наша власна земна куля. Я ніколи не міг забути цього обличчя, часто я ще бачив уві сні бадьорого старця, який стру-

Г. В. Ф. Гегель, німецький філософ-ідеаліст, якому вдалося парадоксально поєднати романтичний зміст його думання із просвітницькою формою викладу

шував зі свого маленького небесного вікна світове насіння; я раз навіть бачив, як він клацав язиком, як наша служниця, коли вона кидала курам ячмінний корм. Я міг бачити лише як падаюче насіння збільшується до великих сяючих небесних сфер; але можливих великих курей, які, напевно, з нетерпінням чекали десь з роззявленими дзьобами, щоб поживитись розсіяним зерном, я не міг бачити. Ти усміхаєшся, любий читачу, через великих курей. Але цей дитячий погляд не дуже-то відрізняється від погляду найзрілішого деїста. Щоб дати означення Богу, який є поза світом, Орієнт і Окцидент розсипались у дитячих гіперболах. Фантазія деїстів марно билась над безконечністю часу і простору. Тут повністю виявилось їхнє безсилля, нестійкість їх поглядів на світ, їхніх ідей про природу Бога. Тому нас мало засмутить, якщо ці ідеї повністю розваляться. Але цю шкоду справді заподіяв їм Кант, коли він знищив їх докази існування Бога.

Порятунок онтологічних доказів здавався деїстам не зовсім доречним, оскільки цей доказ також можна застосувати до пантеїзму. Для кращого розуміння я зауважу, що онтологічний доказ є власне тим, який висунув Декарт і який вже давно у Середньовіччі був висловлений Ансельмом Кентерберійським⁸ у статичній формі молитви. Так, можна сказати, що святий Августин вже у другій книзі «*De libero arbitrio*» наводить онтологічний доказ.

Я утримаюсь, як вже було сказано, від кожного популяризуючого розгляду Кантівської полеміки супроти цих доказів. Обмежусь лише тим, що впевнюсь, що деїзм з того часу помер у царстві спекулятивного розуму. Ця сумна звістка про смерть потребувала, напевно, декількох століть, перш ніж вона досягла загального поширення — проте ми вже давно носимо жалобу. *De profundis!*⁹ [...]

Я вже згадував раніше, що «Критика чистого розуму» своєю появою не зробила жодної сенсації. Лише багато років пізніше, коли деякі проникливі філософи написали коментарі до цієї книги, вона привернула увагу публіки, і у 1789

⁸ Ансельм Кентерберійський (1033—1109) — теолог, філософ-схоластик, з 1093 року — архієпископ Кентерберійський, був проголошений святым; засновник схоластичної теології як філософського доведення католицької догматики; найголовніші праці: «*Monologium*», «*Proslogium*», «*Cur Deus homo*»; в полеміці щодо універсалиї дотримувався позицій крайнього реалізму, вважав віру непорушною, а науку — покликаною перетворити віру в доступну розумові.

⁹ З лат.: З глибин!

році у Німеччині не було іншої мови, як про філософію Канта, і вона вже мала вдосталь коментарів, хрестоматій, пояснень, оцінок, апологій і т. п. Потрібно лише було кинути погляд на перший-ліпший філософський каталог, і незліченна кількість праць, що з'явилися тоді про Канта, достатньо свідчила про духовний рух, який походив від однієї-єдиної людини. У одному проявляється іскрометний ентузіазм, у іншому — гірке розчарування і жаль, у багатьох — зацікавлене очікування розв'язку цієї духовної революції.¹⁰ Бунт у духовному світі подобався нам так само, як і у матеріальному, і при скиненні старого догматизму ми запалювались так само, як і при штурмі Бастилії. Звичайно, було декілька старих інвалідів, які захищали догматизм, тобто — філософію Вольфа. Це була революція, і не бракувало жажів. Зі сторони минулого справжні добрі християни найменше обурювались через ці жахи. Так, вони бажали ще більших жажів, щоб чаша переповнилась і тим швидше настала контрреволюція як неодмінна реакція. В нашій філософії, як і у вашій політиці, були песимісти. Як і у Франції були люди, які вважали, що Робесп'єр нібито лише чийсь агент, у нас деякі песимісти настільки глибоко занурювались у самозасліплення, що вони уявили собі, що Кант нібито перебуває з ними у таємній згоді та знищив досі існуючі докази існування Бога лише тому, щоб світ побачив, що ніколи розумом не можна досягти пізнання Бога і що потрібно триматися об'явленої релігії.

Цей великий духовний рух Кант викликав не стільки змістом своїх праць, скільки критичним духом, який панував у них і який тепер втручався в усі галузі науки. Так, навіть поезія не вбереглась від його впливу. Шіллер, наприклад, був переконаним прибічником Канта, і його мистецькі погляди були просякнуті духом Кантівської філософії. Хоча саме для художньої літератури і для мистецтва Кантова філософія, через свою абстрактну сухість, була дуже шкідливою. На щастя, вона не втручалася у кулінарне мистецтво.

Німецький народ нелегко зрушити з місця; якщо ж його вже раз поставити на якусь колію, то він з впертою наполегливістю буде йти нею

¹⁰ Зразками такого полярного сприйняття філософії І. Канта може слугувати творчість Й. К. Ф. фон Шіллера та Г. фон Кляйста.

аж до кінця. Так ми показали себе у питаннях релігії. Так ми себе показали і у філософії. Чи будемо ми так само послідовно і далі рухатися у політиці?

Німеччина була поставлена через Канта на філософську колію, і філософія стала національною справою. Цілі натовпи великих мислителів раптом стали проростати на німецькому ґрунті, ніби їх хтось вичарував. [...]

Серед учнів Канта вже раніше виділився Йоганн Готтліб Фіхте. Я майже втратив надію, що я зможу дати правильне визначення ролі цієї людини. У Канта ми розглядали лише книгу. Проте тут, окрім книги, слід розглянути і автора; у цій людині думки і переконання складають єдине ціле, й у такій грандіозній єдності вони діють на сучасників. Звідси нам слід розглянути не тільки філософію, а й характер, яким вона, так би мовити, зумовлена, щоб зрозуміти подвійний вплив, потрібно ще уявити стан речей на той час. Яке далекосяжне завдання! Ми повністю будемо виправдані, якщо подамо тут лише необхідну інформацію.

Вже про самі думки Фіхте важко розповідати. Навіть тут наштовхуємось на своєрідні труднощі. Вони стосуються не лише змісту, але також форми і методу; обидва є тим, з чим ми знайомимо іноземців. Отже, спочатку про метод Фіхте. Він початково був повністю запозичений у Канта. Але скоро цей метод змінюється завдяки природі теми. У Канта була лише критика, отже, щось негативне, Фіхте повинен був надалі розробити систему, а отже, щось позитивне. Через такий брак міцної системи Кантівській філософії хотіли відмовити у назві «філософія».¹¹ Стосовно до Іммануїла Канта мали рацію, втім у жодному разі не щодо його послідовників, які з речень Канта створили достатню кількість систем. У своїх ранніх творах Фіхте, як вже було сказано, залишається повністю вірним методу Канта, так що його перший трактат, якщо б він з'явився анонімно, можна було б прийняти за твір Канта. Але так як Фіхте пізніше розробляє систему, то він потрапляє у завзяте, цілком оригінальне конструювання, і коли він сконструював цілий світ, то він почав так само завзято

¹¹ Тут виявляється спільна риса «філософій» Й. Г. Фіхте та А. Шопенгавера: намагання вийти за означені І. Кантом межі, вважаючи себе одночасно найбільш вірними його послідовниками.

й оригінально демонструвати свої конструкції згори донизу. У цьому конструюванні і демонтуванні Фіхте виявляє, так би мовити, абстрактну пристрасть. Як і у його системі, так і у його доповіді скоро запанувала суб'єктивність. Кант кладе перед собою думку і препарує її, розкладає її до найтонших волокон: його «Критика чистого розуму» є ніби анатомічним театром духа. А він сам при цьому залишається холодним, як справжній хірург.

Який метод, такою є і форма праць Фіхте. Вона жива, але вона також має усі помилки життя: вона неспокійна і плутана. Щоб залишати її справді живою, Фіхте знехтував звичною для філософів термінологією, яка йому здавалась дещо мертвою; але завдяки цьому ми ще менше дійшли до розуміння. У нього взагалі були зовсім своєрідні уявлення про розуміння. Коли Райнгольд¹² погоджувався з ним, Фіхте казав, що ніхто не розуміє його краще від Райнгольда. Але коли той пізніше відступився від нього, Фіхте заявив, що він його ніколи не розумів. Коли він відмежувався від Канта, він написав, що Кант сам себе не розуміє.¹³ Я тут взагалі не зачіпаю комічні сторони наших філософів. Вони постійно скаржаться на те, що їх не розуміють. Коли Гегель лежав на ложі смерті, він сказав: «Лише один мене розумів», але відразу сердито додав: «І він теж не розумів мене».

Щодо свого змісту філософія Фіхте не має великого значення. Вона не принесла жодних результатів для суспільства. І лише поскільки, будучи взагалі одним з найдивовижніших пустих слів німецької філософії, вона свідчить про безстрашність ідеалізму у його останніх наслідках та утворює необхідний перехід до сучасної натурфілософії, зміст вчення Фіхте має деякий інтерес. А оскільки цей зміст є більш важливим з історичної та наукової точок зору, ніж з соціальної, я хочу намітити її лише кількома словами.

Завдання, яке поставив Фіхте, є з'ясування того, що нам потрібно прийняти за основу, щоб речі поза нами відповідали нашим уявленням про них? І на це питання він дає відповідь, що усі речі реальні лише у нашій свідомості.

¹² Карл Райнгольд (1758—1823) — австро-німецький філософ і письменник, єзуїт, а пізніше — протестант, його син Ернст Райнгольд (1793—1855) також був професором філософії та письменником, автором «Логіки», 3-томної «Історії філософії» та «Метафізики».

¹³ Подібне стверджував і Шопенгавер, вважаючи, що Кант не вповні осягнув можливостей своєї філософії.

Як «Критика чистого розуму» є основною книгою Канта, так «Науковчення» є основною книгою Фіхте. Ця книга є одночасно продовженням першої. Науковчення звертається також до духа у собі. Але де Кант аналізує, там Фіхте конструює. Науковчення починається з абстрактної формули (Я=Я), воно створює світ із глибини духа, воно знову поєднує розділені частини, воно повертає назад шляхи абстракції, аж поки остання не сягне світу явищ. Цей світ явищ може тоді вважати дух необхідними діями розуму.

У Фіхте є ще одна особлива складність, що він вважає цей розум здатним спостерігати за собою, під час своєї активності. «Я» повинно розмірковувати над своїми інтелектуальними діями, в той час як воно їх здійснює. Думка повинна спостерігати за собою, в той час як вона думається, в той час як вона поступово стає теплішою і теплішою і, зрештою, визріває. Ця операція нагадує нам мавпу, яка сидить біля печі перед мідним казанком і варить свій власний хвіст. Оскільки вона вважає, що справжнє кулінарне мистецтво полягає не у тому, що слід просто об'єктивно готувати, а в тому, що треба також суб'єктивно усвідомлювати процес приготування. [...]

Але Я, за Фіхте — це не індивідуалізоване Я, а загальне — світове Я, яке досягло свідомості. Процес мислення за Фіхте — це не мислення окремого індивіда, певної людини, яка зветься Йоганн Готтліб Фіхте, а набагато більш загальне мислення, яке проявляється в індивідуумі. Так як кажуть: «Паде дощ, блискає» і т. д., так і Фіхте не повинен казати: «Я думаю», а що «Думається», або ж — «Загальне світове мислення думає у мені».

При порівнянні Французької революції і німецької філософії я одного разу, більше задля жарту, аніж серйозно, порівняв Фіхте з Наполеоном. Втім, насправді, тут помічається багатозначна схожість. Після того, як послідовники Канта завершили свою нищівну терористичну діяльність, з'явився Фіхте, як і Наполеон — після того, як Конвент таким же ж чином, суто критикою розуму, знищив усе минуле. Наполеон і Фіхте

Фіхте в уніформі ополченця. Тогочасна карикатура

являють собою велике непохитне Я, у якому думка і дія є єдиним цілим, і колосальні споруди, які обидва зуміли створити, свідчать про їхню колосальну волю. Але через необмеженість цієї волі обидві ці споруди відразу ж розвалились, і науковчення, як і імперія, розсипалось так само швидко, як і постало.

Імперія уже належить історії, але рух, який імператор породив на світ, ще й досі не втихомирений, і з цього руху живе ще наша сучасність. Так само і з філософією Фіхте. Її зоря вже повністю закотилась, але голови ще наповнені думками, які завдяки Фіхте прозвучали вголос, і післядія його слів є непрогнозованою. Навіть якщо увесь трансцендентальний ідеалізм був оманною, то у творах Фіхте жили горда незалежність, любов до свободи, людська гідність, які мали цілющий вплив особливо на молодь. Фіхтеве Я було повністю у згоді з його непохитним, твердошим, залізним характером. Вчення про таке всемогутнє Я могло, напевно, походити лише від такого характеру, і такий характер, закорінений у такому вченні, мусив стати ще непохитнішим, ще твердошим, ще залізнішим.

Яким жахом мала б бути ця людина для позбавлених усіляких принципів скептиків, фривольних еkleктиків і для модерантів усіх гатунків! Усе його життя було постійною боротьбою. Його молодість була суцільною низкою турбот, як майже у всіх наших видатних мужів. Біля їхніх колисок сидить бідність і виколисує їх до зрілого віку, і ця кістлява нянька залишається їм вірною супутницею життя. [...]

«Фіхте у своєму філософському журналі наважився висловлюватись про Бога і божественні речі у такий спосіб, які, здавалось, заперечують традиційні вислови про такі таємниці. Він відчував великий тиск, а його самозахист не покращував справи, оскільки він запально взявся до справи, без розуміння того, як насправді добре настроєні щодо нього, з іншого боку, як добре вміють викласти його думки, його слова, як прагнули якнайм'якше йому допомогти, що власне непрямо й намагались дати зрозуміти. Крутіння туди-сюди, здогадування і підтвердження, під-

Парацельс

тримування і рішення переплітались з різноманітними непевними промовами в академії, говорили про міністерське випередження, про щось незначне, на зразок свого роду зауваження, якого чекав Фіхте. Понад це він повністю нестримно, палко і наполегливо вважав, що має право на подання в міністерство рішучого листа, у якому тлумачив це розпорядження як упереджене, говорив, що він такого ніколи не потерпить та краще вийде з академії, і в такому разі не сам, а разом з багатьма відомими викладачами, які, одностайно з ним, думають про те, щоб звільнитись.

Через це уся добра воля стосовно нього була скована, навіть паралізована, тут не залишалось більше жодного виходу, жодного сприяння, і найм'якшим було без затримки дати йому звільнення. Лише тоді, коли справу вже не можна було змінити, він відчув поворот, який зібрались надати цій справі, і мусив розкаятись у своєму надто поспішному кроці, як ми його і помилювали¹⁴.

Чи це не той, яким він є, міністерський, скромний, скритний Гете? Він засуджував, власне кажучи, лише те, що Фіхте висловив його думки і що він висловив це не у загальноприйнятих завуальованих виразах. Він критикував не думку, а слово. Те, що деїзм у світі німецьких мислителів був з того часу знищений, було, як уже мовилося, таємницею, яку знав кожен, але яку не можна було викрикувати вголос на базарі. Гете настільки ж мало був деїстом, як і Фіхте, оскільки він був пантеїстом. Але з висоти пантеїзму Гете своїм гострим зором міг якнайкраще побачити нестримність філософії Фіхте, і його ніжний рот повинен був щодо цього лише посміхнутись. Для юдеїв, ким зрештою є усі деїсти, Фіхте повинен був бути жахом, а для великого поганина він був лише дурістю. «Великий поганин» є власним іменем, яким нагородили в Німеччині Гете. Проте це ім'я йому не зовсім пасує. Поганство Гете дивовижно модернізоване. Його сильна поганська природа проявляється у ясному, гострому сприйнятті усіх зовнішніх проявів, усіх кольорів та форм, але християнство до того часу обдарувало його глибшим розумінням, всупереч його впертій відразі, християнство посвятило

¹⁴ Тут Гайне наводить фрагмент з мемуарів Гете.

його у таємниці духовного світу, він скуштував крові Христа і завдяки цьому він розумів найпотаємніші голоси природи, як Зігфрід, героїнібелунг, який раптом почав розуміти мову птахів, після того як краплина крові убитого ним дракона зросила його уста. Дивовижним є те, як у Гете поганська природа була просякнута нашою найсучаснішою сентиментальністю, як античний мармур пульсував так сучасно і як страждання молодого Вертера він переживав так само, як і радощі давньогрецьких богів. Отже, пантеїзм Гете сильно відрізняється від поганського. Щоб висловитись коротко: Гете був Спінозою у поезії. Усі вірші Гете проникнуті тим самим духом, який віє на нас із творів Спінози. Те, що Гете повністю схилився перед творчістю Спінози, не підлягає жодному сумніву. Він щонайменше займався цим усе своє життя; на початку своїх мемуарів, як і у недавно виданому останньому їх томі, він відверто це визнає. Я вже не пам'ятаю, де я це прочитав, що колись Гердер, будучи у поганому настрої, вигукнув: «Якщо б Гете взяв до рук якусь іншу латинську книжку, окрім Спінози!» Але це стосувалось не лише Гете; ще багато його друзів, які пізніше більше чи менше були відомі як поети, на початках схилились перед пантеїзмом, і він процвітав на практиці у німецькому мистецтві ще до того, як запанував у нас як філософська теорія. Якраз у часи Фіхте, коли ідеалізм святкував у царині філософії свій найбільший розквіт, він був силою знищений у царині мистецтва, і тут повсталася ця відома мистецька революція, яка ще й досі не закінчилась і яка починається боротьбою романтиків проти порядку стародавньої класики, Шлегелівським бунтом.

Насправді ж наші перші романтики діяли за пантеїстичним інстинктом, який вони навіть самі не усвідомлювали. Почуття, яке вони вважали тугою за католицькою матір'ю-церквою, мало глибше коріння, ніж вони самі здогадувались, і честь і замилювання, яким вони обдаровували традиції Середньовіччя, його народні вірування, чортівню, чародійство та відьомство... усе це було неусвідомлене схилення назад до пантеїзму старих германців, який раптом прокинувся у страшенно брудній і страшно понівеченій

А. фон Шаміссо

ностаті, та й взагалі-то вони любили саме перед-християнську релігію своїх батьків. Тут я мушу згадати першу книгу, де я показав, як християнство прийняло деякі елементи древньогерманської релігії і як вони, після незначного перетворення, збереглися у народних віруваннях у вигляді злих сил, старих богів як злі чорти, а їх незаймані жриці стали жорстокими відьмами. Помилки наших перших романтиків можна засуджувати з цієї точки зору дещо м'якше, ніж в інших випадках. Вони хотіли реставрувати католицьку суть Середньовіччя, бо відчували, що у ньому ще дещо збереглось від святощів їхніх батьків, від величі їх колишнього громадянства; це були ті пошкоджені і знищені реліквії, які з такою симпатією притягували їхні душі, і вони ненавиділи протестантизм і лібералізм, які разом прагнули винищити усю католицьку минувшину.

Про це я буду говорити пізніше. Тут слід лише згадати, що пантеїзм уже за часів Фіхте проник у мистецтво, що навіть католицькі романтики несвідомо йшли цим напрямом і що найрішучіше його висловив Гете. Це сталось уже у «Вертері», де він знемагав за любовною ідентифікацією з природою. У «Фаусті» він намагався нав'язати стосунки з природою на вперто норовистому, безпосередньому шляху, він викликає таємні сили землі за допомогою чарівних заклинань пекельної компанії.¹⁵ Але у найчистішому фізичному вигляді пантеїзм Гете свідчить про себе у його коротких піснях. Вчення Спінози вилупилось з математичного пекла й оповило нас, як пісні Гете. Звідси і злість наших консерваторів і піетистів на пісні Гете. Своїми ведмежими лапами вони незграбно ловили цього метелика, який постійно вислизав від них, так не по-земному ніжно, ароматно-окрилено.

Ви, французи, не можете скласти ніякого уявлення про це, якщо ви не знаєте мови. Ці пісні Гете мають пустотливу магію, яку не можна описати. Гармонійні вірші оповивають серце, як ніжна кохана: слово обіймає тебе, в той час як думка цілує.

У ставленні Гете до Фіхте ми в жодному разі не бачимо жадливого мотиву, які деякими сучасниками виражались у ще жадливіших словах.

¹⁵ Із старої книги заклинань, яку було колись прикуто ланцюгом у старій монастирській бібліотеці, знайдено титульну сторінку, що показувала образ короля вогню, на чіх устах висів замок, а на голові стояв дятел з чарівною паличкою у дзьобі (заувага Гайне).

Вони не зрозуміли різної природи обох чоловіків. Найм'якші з них неправильно тлумачили пасивність Гете, коли пізніше Фіхте був сильно пригнічений та переслідуваний. Вони не взяли до уваги ситуації Гете. Цей велетень був міністром у німецькій державі гномів. Він ніколи не міг діяти природно. Про сидячого Юпітера Фідія¹⁶ в Олімпії говорили, що він проламав би склепіння храму, якщо б він колись раптом встав. Таким самим було становище Гете у Ваймарі, якщо б він одного разу раптом піднявся зі свого сидячого спокою, він би пробив фронтон держави, або, що ще реальніше, він би розбив собі голову. І він повинен був ризикувати задля вчення, яке було не лише помилковим, але й смішним? Німецький Юпітер залишився спокійно сидіти, дозволив молитись до себе та обкаджувати себе. [...]

Як це властиво твердошиїм людям, Фіхте, відповідаючи перед законом, висловився у своїй апеляції до публіки ще жорсткіше і різкіше, і навіть виразами, які зачіпають глибини нашої душі. Ми, які віримо у справжнього Бога, який об'являється нашому розумові у безмежній широті, а нашій душі — у безконечних думках, ми, які вшановуємо видимого Бога у природі, а його невидимий голос чуємо у своїй душі, ми будемо неприємно вражені різкими словами Фіхте, який називає нашого Бога лише грою уяви і навіть іронізує з цього приводу. Сумнівним є, насправді, чи це іронія, чи чисте божевілля, коли Фіхте святого звільняє Бога від усіх матеріальних додатків настільки, що він відмовляє йому в існуванні, тому що існувати — це фізичне означення і можливе лише як матеріальне! Науковчення, каже він, не знає жодного іншого буття, окрім буття матеріального, і тут дійсності можна приписати лише об'єкти досвіду, а цей предикат не можна вжити щодо Бога. Відповідно до цього Бог у Фіхте не має ніякого існування, він не існує, він проявляється лише як чиста дія, як порядок подій, як *ordo ordinans*,¹⁷ як світовий закон.

Таким чином, ідеалізм так довго фільтрував божественність через усі можливі абстракції, що

¹⁶ Фідій (нар. прибл. 500 р. до Хр.) — найвідоміший з старогрецьких скульпторів, творчість якого припадає на епоху правління в Атонах Перікла; під його керівництвом було збудовано Партенон; головні творіння: пластичні прикраси Партенону, виготовлені із слонової кістки, та золоті скульптури Атини Партенос на Акрополісі та Зевса в Олімпійському храмі.

¹⁷ З лат.: порадкуючий порядок, дослівно — дія, що наводить порядок.

врешті від неї нічого не залишилось. Тепер, як у вас на місці короля, так і у нас на місці Бога, панує закон.

Проте що безглуздіше, *loi athée*,¹⁸ закон, який не має Бога, чи *Dieu-loi*,¹⁹ Бог, який є лише законом?

Ідеалізм Фіхте належить до колосальних помилок, які придумав людський розум. Він безбожніший і більше заслуговує прокляття, ніж найгрубіший матеріалізм. Те, що тут у Франції називають атеїзмом матеріалістів, є, і що я легко можу показати, більш повчальним, більш глибоко віруючим в порівнянні з трансцендентальним ідеалізмом Фіхте. Наскільки я знаю, обидва для мене неприємні. Обидва погляди також антипоетичні. Французькі матеріалісти писали такі ж погані вірші, як і німецькі прибічники трансцендентального ідеалізму. Але вчення Фіхте в жодному разі не було небезпечним для держави, і ще менше воно заслужило на переслідування як загроза для держави. Щоб дозволити цьому помилковому вченню звести себе на манівці, потрібно мати спекулятивну проникливість, яку можна знайти лише у небагатьох людей. Широкому загалу з його тисячами тугодумних голів це помилкове вчення було зовсім недоступне. Фіхтівський погляд на Бога тому слід було спростовувати раціональним шляхом, а не за допомогою поліції. Бути обвинуваченим в атеїзмі у філософії було навіть у Німеччині чимсь настільки дивовижним, що Фіхте справді напочатку взагалі не знав, чого від нього хотіли. Він цілком правильно казав, що питання, чи філософія атеїстична, чи ні, для філософа звучить так само дивно, як для математика питання про те, чи трикутник зелений, чи червоний. [...]

Вчення Спінози і натурфілософія, якою її розробив у свої найкращі часи пан Шеллінг, є по суті одним і тим самим. Німці після того, як вони знехтували матеріалізмом Локка і довели до крайнощів ідеалізм Ляйбніца, вигадавши його тією ж мірою безплідним, досягли врешті третього сонця Декарта, Спінози. Філософія знову завершила великий виток, і можна сказати, що його вже здійснили дві тисячі років тому у Греції. При

¹⁸ із фр.: безбожний закон.

¹⁹ із фр.: Божий закон.

ближчому зіставленні цих двох циклів можна побачити суттєву різницю. Греки мали таких самих відважних скептиків, як і ми, елеати так само заперечували реальність оточуючого світу, як і наші нові прибічники трансцендентального ідеалізму. Платон так само, як і Шеллінг, відкривав світ ідей у світі явищ. Але ми у дечому випередили греків і картезіанську школу, а саме: ми почали наш цикл з дослідження джерел людського пізнання, критикою чистого розуму Іммануїлом Кантом.

Згадуючи Канта, після поданих вище спостережень, можу додати, що доказ існування Бога, який дозволяє йому існувати, а саме так званий моральний доказ, був спростований Шеллінгом з великим розголосом. Я вже раніше згадував, що цей доказ не був особливо сильним і що Кант лише з доброти душі залишив його існувати. Бог Шеллінга є богом-всесвітом Спінози. Принаймні так було у 1801 році у другому томі «Журналу спекулятивної філософії». Тут Бог був абсолютною тотожністю природи і мислення, матерії і духа, і ця абсолютна тотожність не була причиною всесвіту, а вона сама є всесвітом, отже, вона є богом-космосом. І він не має жодних протиріччя чи поділів. Абсолютна ідентичність є також абсолютною цілісністю. Роком пізніше Шеллінг далі розвинув свого Бога, власне його твір затитулований «Бруно, або про божественний чи природний принцип речей». Ця назва пригадує найблагодорніших мучеників нашої доктрини, світлої пам'яті Джордано Бруно з Ноли.²⁰ Італійці вважають, що Шеллінг запозичив свої найкращі думки у Бруно, і вони звинувачують його у плагіаті. Вони не мають рації, так як і у філософії немає ніякого плагіату. У 1804 році боговчення пана Шеллінга нарешті повністю готове з'явилося у творі під назвою «Філософія і релігія». Тут ми вповні знаходимо вчення про абсолют. Тут абсолют виражається у трьох формах. Першою є категоріальна: абсолют не є ні ідеальним, ні реальним (ні дух, ні матерія), а є ідентичністю обох. Друга формула гіпотетична: якщо наявним є суб'єкт і об'єкт, то абсолют є суттєвою тотожністю їх обох. Третя формула диз'юнктивна: існує лише одне буття, але воно може одночасно

²⁰ Джордано Бруно з Ноли (1548—1600) — італійський філософ-містик, монах-домініканець, представник ренесансного пантеїзму; через свої вільнодумні погляди мусив втікати, повернувся до Італії в 1592 році, після непевного життя в Швейцарії, Франції, Англії та Німеччині; 17 лютого був спалений як еретик на Площі Квітів у Римі; його найважливішим твором є «Del infinito universo» (1584).

чи по черзі, розглядатись як цілковито ідеальне або цілковито реальне. Перша формула повністю негативна, друга ставить наперед умову, яку ще важче зрозуміти, ніж те, що вона зумовлює, і третя формула є повністю формулою Спінози: абсолютна субстанція є пізнаваною або як мислення, або як величина. На філософському шляху Шеллінг не міг зайти далі від Спінози, так як абсолют можна зрозуміти лише під цими двома означеннями: мислення і величина. Але тепер пан Шеллінг залишає філософський шлях і намагається самостійно створити власний погляд на абсолют за допомогою містичної інтуїції; він намагається розглянути його у його ж центральному пункті, у його суті, де немає нічого як ідеального, так і реального, як думки, так і величини, як суб'єкта, так і об'єкта, як духа, так і матерії, а є... а звідки я знаю що!

Тут у пана Шеллінга закінчуються філософія і поезія, а я хочу ще сказати, що починається глупота. Але тут він також знаходить співчуття у багатьох порожніх балакунів, яким власне пасувало відректись від спокійного мислення й одночасно наслідувати мандрівки дервішів,²¹ які, як розповідає наш друг Жуль Девід, так довго рухаються по колу, аж доки об'єктивний, як і суб'єктивний, світ для них зникає, поки вони не зливаються до купи у єдине біле ніщо, яке не є ні реальним, ні ідеальним, поки вони не починають бачити невидиме і чути те, що неможливо почути, поки вони не побачать кольорів і не почують звуків, поки їм не покажеться абсолютне.

Я думаю, що спробою інтелектуально розглянути абсолют закінчилась філософська кар'єра пана Шеллінга. Після того виступив значніший мислитель, який розвинув натурфілософію до цілісної системи, з її синтезу пояснив цілий світ явищ, поглибив глибокі ідеї своїх попередників ще глибшими ідеями, провів їх через усі дисципліни, а отже — науково обґрунтував. Це учень пана Шеллінга, але учень, який поступово опанував всю силу свого вчителя, переріс його у прагненні влади і зрештою скинув його у темряву. Це великий Гегель, найбільший філософ, якого виростила Німеччина з часів

²¹ Дервіші (з перської: жабрак) — ісламські містики і аскети, члени дервіського ордену, що практикували суфізм; ці релігійні братства виникли в 12 столітті та часто досягали значного політичного впливу; метою практики було містичне поєднання з Богом, важливу роль в якій відігравали музика та екстатичні танці.

Ляйбніца. Не постає навіть питання про те, що він далеко перевищує Канта і Фіхте. Він рішучий, як перший, і міцний, як другий, при цьому має цей будуючий душевний спокій, гармонію думок, яких ми не знаходимо у Канта і Фіхте, оскільки у них панує революційний дух. Порівнювати цю людину з паном Йозефом Шеллінгом взагалі неможливо, оскільки Гегель був людиною з характером. І коли він також, як і пан Шеллінг, наділяв існуючу державу і церкву занадто ризикованими тлумаченнями, то це ставалося задля держави, яка схилилась, принаймні теоретично, перед принципом прогресу, і задля церкви, яка принцип вільного дослідження розглядає як елемент свого існування. І він цього не приховував, він зізнався в усіх своїх намірах. Пан Шеллінг натомість наче хробак звивався у передпокоях як практичного, так і теоретичного абсолютизму, він був підручним у єзуїтському пеклі, де шились пута для розуму, і при цьому він хотів вчити нас мудрості; він все ще незмінно залишався тим самим світилом, яким він колись був і, заперечуючи власне відречення, до ганьби власного падіння додав ще й боягузливість брехні!

Ми не можемо приховати це ні з пієтизму, ні з мудрості, ми не хочемо промовчати: людина, яка одного разу найвідважніше у всій Німеччині висловила релігію пантеїзму, що найголосніше проповідував святість природи і відновлення божих прав для людей, ця людина відмовилась від власного вчення, залишила вітвар, який сама посвятила, і прослизнула назад у хлів віри минулого, він тепер добрий католик і проповідує позасвітового особового Бога, «який зробив дурницю, створивши світ». Нехай і надалі старовірці б'ють у свої дзвони і співають «Господи помилуй» через таке навернення — це не свідчить на користь їхньої думки, це доводить лише, що людина схилиється до католицизму, коли вона втомлена чи стара, коли вона втратила свої психічні і фізичні сили, коли вона вже більше не може отримувати задоволення і думати.²² На ложі смерті навернулось так багато вільнодумців, але не вихваляйте цього. Ці історії навернення належать максимум до патології і для вашої справи могли б бути лише поганим свідченням.

²² А цікаво, що стається з людиною, коли вона навертається в православ'я чи іслам (іноді практикована мода)? І чи вона отримує те, що очікувала? Чи це ще не була актуальна тема в час Гайне?

Вони врешті-решт доводять лише, що для вас було неможливим повернути цих вільнодумців, поки вони при здоровому глузді ходили під вільним від Бога небом і повністю володіли своїм розумом.

Я вважаю, як каже Балланше,²³ що це ніби лише закон природи, що ініціатори повинні відразу померти, як тільки вони завершать справу, яку вони ініціювали. Ах! Добрий Балланше, це лише часткова правда, і я хотів би швидше вважати: коли ініційована справа доведена до кінця, ініціатор вмирає або ж зраджує. І так ми можемо пом'якшити суворий вирок, який винесла мисляча Німеччина пану Шеллінгу; ми, напевно, можемо змінити на тихе співчуття цю важку зневагу, яка вантажем тиснула на нього, і його зраду власного вчення витлумачити лише як наслідок природного закону, що той, хто віддав усі свої сили на висловлення чи втілення якоїсь думки, знесилено поникає, поникає або в обійми смерті, або у руки свого колишнього противника.

Після такого пояснення ми, напевно, вже розуміємо більш яскраві сучасні феномени, які нас так глибоко засмучують. Таким чином, ми, напевно, розуміємо, чому люди, які усім пожертвували заради своєї думки, які за неї боролися і страждали, зрештою, коли вона перемогла, покинули цю думку і перейшли у ворожий табір! Після такого тлумачення я, напевно, можу звернути увагу на те, що не лише один пан Шеллінг, а й певною мірою Фіхте і Кант винні у зраді. Фіхте ще вчасно помер, поки ще його відречення від власної філософії не стало занадто очевидним. А Кант відразу зрадив «Критику чистого розуму», вже пишучи «Критику практичного розуму». Ініціатор помирає або зраджує.

Я не знаю, як це стається, останнє речення так меланхолійно-смирено впливає на мою душу, що я на цей момент не можу тут повідомити усю гірку правду, яка стосується сьогоденного пана Шеллінга. Краще хвалімо того колишнього пана Шеллінга, пам'ять про якого незабутньо цвіте у анналах німецької думки; він, як Кант і Фіхте, репрезентує одну з найпотужніших фаз філософської революції, яку я на цих аркушах

²³ Псевдонім П'єра Сімона (1776—1847), французького письменника і мислителя, члена Академії Наук Франції.

порівняв з фазами політичної революції у Франції. Насправді ж, якщо можна побачити у Канті терористичний Конвент, а у Фіхте — наполеонівську імперію, то у Шеллінгові можна побачити реставраційну реакцію, яка наступила опісля. Але, зрештою, це була реставрація у найкращому плані. Пан Шеллінг знову відновив природу у її легітимних правах, він прагнув примирення духа і природи, він хотів об'єднати їх обох у одній світовій душі. Він реставрував ту могутню натурфілософію, яку можна знайти у древньогрецьких філософів, котру лише Сократ більше спрямував углиб людського розуму і яка потім переродилась у ідеальне. Він реставрував ту могутню натурфілософію, яка, таємно проростаючи зі старої паңтеїстичної релігії німців, в часи Парацельса²⁴ обіцяла зацвісти чудовим цвітом, але була розчавлена впровадженням картезіанством. Ах! І на кінець він реставрував речі, через які його також можна порівняти і з поганими сторонами французької реставрації. Та загальний розум має на потерпів його довше, він був ганебно скинений з трону думки. Гегель, його мажордом, зняв корону з його голови і обстриг його; і переляканий Шеллінг доживав як убогий монах у Мюнхені, місті, яке вже у самій назві несе свій попівський характер і латиною зветься *Monacho monachorum*.²⁵ Там я бачив його блукаючим, як примара, з його великими блідими очима, пригніченим апатичним обличчям, як жалюгідну картину, позбавлену своєї сили величі. Гегель дозволив коронувати себе у Берліні, на жаль, також трохи намастити, і з того часу опанував німецьку філософію.

Наша філософська революція завершена. Гегель замкнув її велике коло. З того часу ми бачимо лише розвиток і вдосконалення натурфілософського вчення. Воно, як я вже казав, проникло в усі науки і породило надзвичайне і чудове. Одночасно на світло повинно було виступити багато невтішного. Ці явища настільки різноманітні, що лише для того, щоб перерахувати їх, потрібна була б ціла книга. Тут є справжня цікава і багатобарвна частка нашої історії філософії. Проте я переконаний, що для французів корисніше буде взагалі не знати про

²⁴ Парацельс (1493–1541) — справжнє ім'я Філіпп Аврелій Теофраст Бомбаст фон Гогенгайм — лікар і природодослідник, алхімік і філософ; реформатор медицини, відкривач залежності життєвих процесів від хімічно-фізичних; був близьким до флорентійського неоплатонізму, розглядаючи людину як «мікрокосмос»; його спекулятивна антропологія містила значні елементи астрології, алхімії та окультизму; автор релігійних, теологічних, філософських і політичних трактатів.

²⁵ З лат.: монах із монахів.

нашу частку, оскільки такі повідомлення могли привести до ще більшої плутанини у їхніх головах. Деякі речення у натурфілософії, якщо їх видерти з контексту, можуть привести до великого нещастя. Наскільки я знаю, якщо б ви чотири роки тому були знайомі з німецькою натурфілософією, то ви б не змогли провести Липневої революції.²⁶ Для цієї справи потрібні концентрація думки і сили, благородна одностайність, певна гідність, самовдоволення легковажність, які дозволяє лише ваша стара школа. Філософські негаразди, якими можна було б у будь-якому випадку захищати легітимність і католицьке вчення про реінкарнацію, пригасили б ваше захоплення, спаралізували б вашу мужність. Тому я вважаю важливим для всесвітньої історії, що ваш великий еkleктик, якого ви тоді хотіли навчити німецької філософії, нічого з цього не зрозумів. Його нещастя, яке було провидінням, було цілющим для Франції і для усього людства.

Ах, натурфілософія, яка у деяких галузях знання, а саме у природничих науках, принесла найчудовіші плоди, виростила у інших найзіпсованіший бур'ян. В той час, як Окен,²⁷ найгеніальніший мислитель і один з найвеличніших громадян Німеччини, відкривав свій новий світ ідей і захоплював німецьку молодь прадавними правами людства, Адам Мюллер²⁸ викладав про штучне вигодовування народів за натурфілософськими принципами, а пан Геррес — середньовічний обскурантизм за натурфілософським поглядом, що держава нібито є лише деревом і у своєму органічному поділі також повинна б була мати стовбур, гілки і листя, що так мило знаходимо у середньовічній корпоративній ієрархії [...].

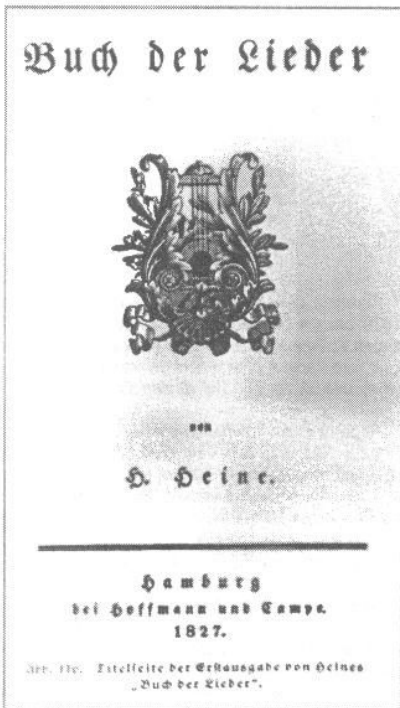
Якщо бачити, як такі гнітючі дурниці пускають паростки у філософії і розвиваються до найшкідливішого цвіту, якщо взагалі помічаєш, що німецька молодь занурюється у метафізичні абстракції, забуває про насущні інтереси і таким чином стає непридатною для практичного життя, то патріоти і свободолобці повинні відчувати незадоволення філософією, і деякі заходять так далеко, щоб винести їй остаточний вирок, означивши як безцільне, непотрібне фехтування з повітрям.

²⁶ Липнева революція, повстання 27—29 липня 1830 року в Парижі, що привело до скинення Карла X; було спровоковане реакційною політикою того часу; в її результаті до влади прийшов ліберальний герцог Луї Філіпп Орлеанський.

²⁷ Лоренц Окен (1779—1851) — справжнє ім'я Лоренц Окенфусс — німецько-швейцарський природодослідник і філософ; перебував під впливом Шеллінгової натурфілософії, професор медицини в Мюнхені та Цюриху, засновник Товариства німецьких природодослідників і лікарів, засновник і видавець часопису «Izis».

²⁸ Адам Мюллер (1779—1829), з 1826 року — Адам Гайнріх Ріттер фон Ніттерсдорф — німецько-австрійський державний діяч, теоретик держави; прихильник романтичного суспільно-політичного вчення, виступав проти ринкових законів, індивідуалізму та раціонального суспільного устрою, пропонуючи модель органічної держави, корпоративного устрою.

Ми не будемо такі нерозсудливі, щоб серйозно заперечувати цю опозицію. Німецька філософія є важливою справою, яка стосується усього людства, і лише наші онуки зможуть вирішити це, чи нас потрібно сварити, чи хвалити за те, що ми спочатку розробляли нашу філософію, а вже потім нашу революцію. Мені здається, що такий методичний народ, як ми, повинен був почати з Реформації, лише потім міг займатись філософією і лише після її завершення міг перейти до політичної революції. Цей порядок я вважаю цілком розумним. Голови, які філософія використала для роздумів, революція може повідрубувати для будь-яких цілей. Але філософія ніколи вже не могла б скористатися головами, які були знесені революцією, якщо та їй передувала. Але не дозволяйте собі бути боягузами, ви, німецькі республіканці, німецька революція не проходила від цього м'якше й ніжніше лише через те, що їй передували Кантівська критика, трансцендентальний ідеалізм Фіхте і натурфілософія взагалі. Завдяки цій доктрині розвинулись революційні сили, які лише чекають дня, коли вони проб'ються і зможуть наповнити світ жахом і здивуванням. З'являться і такі кантіанці, які навіть у зовнішньому світі не захочуть нічого знати ні про який пістет і немилосердно мечем і сокирою переріють землю нашого європейського життя, щоб викорчувати залишки коріння минувшини. На сцену вийдуть озброєні послідовники Фіхте, яких через фанатичну волю не можна приборкати ні страхом, ні користолюбством, бо вони живуть у душі, вони зневажають матерію, так як перші християни, яких однаково не могли примусити ні тілесними стражданнями, ні задоволенням; так, такі представники трансцендентального ідеалізму при суспільному перевороті були б ще непохитнішими, ніж перші християни, бо перші переносять земне мучеництво, щоб таким чином досягти небесного блаженства, а трансцендентальний ідеаліст натомість вважає саме мучеництво даремним і є недосяжним у шанцях власних думок. Але найстрашнішими були б натурфілософи, які б діючи втручались у німецьку революцію й ідентифікували б себе витвором

Титульна сторінка першого видання «Книги пісень» Г. Гайне

руйнування. Бо рука кантіанця захоплюється сильно і певно, бо його серце не зворушує ніяка традиційна повага; якщо послідовник Фіхте, сповнений мужності, зневажає будь-яку небезпеку, тому що вона для нього взагалі не існує у реальності, то натурфілософ лякається через те, що він вступає у контакт з одвічними силами природи, що він може викликати демонічні сили старогерманського пантеїзму, і що його будить прагнення боротьби, яке ми знаходимо у давніх германців, і які борються не для того, щоб знищувати чи перемагати, а лише задля того, щоб боротись.²⁹ Християнство — і це його найкраща заслуга — частково приборкало це brutальне германське прагнення боротьби, проте не змогло знищити його, і коли одного разу приборкуючий талісман, хрест, трісне, тоді знову прорветься дикість древніх бійців, дика лють, про яку так багато співали і розповідали північні поети. Цей талісман уже став злиденим, і прийде день, коли він безпорадно трісне. Тоді старі кам'яні боги піднімуться зі старого забутого звалища і протруть очі від старого тисячолітнього пилу, і Тор³⁰ зі своїм велетенським молотом нарешті вистрибне і розіб'є готичні собори... Якщо ви тоді почуєте гуркіт і бряжання, остерігайтесь, діти сусідів, французи, і не втручайтесь у справи, які ми здійснюємо вдома у Німеччині. Стережіться роздмухувати полум'я, стережіться його гасити. Ви легко можете на цьому полум'ї обпекти пальці. Не смійтесь з моєї поради, з поради мрійника, який каже остерігатись послідовників Канта, Фіхте і натурфілософії. Не смійтесь над фантастом, який очікує такої ж революції у реальному світі, яка відбулась у царині духа. Думка передує чину, блискавка — грому. Німецьким громом буде звичайно німець, він не дуже спритний і накочується дещо повільно, але він прийде, і коли ви одного разу почуєте тріск, як ніколи ще не тріщало у світовій філософії, то знайте, що німецький грім нарешті досяг своєї мети. При цьому звуці усі орли попадають додолу мертвими і леви у найвіддаленіших африканських пустелях підібають хвости та заб'ються у свої королівські лігва. У Німеччині поставлять таку виставу, що Французька революція

²⁹ Пізніше цю думку повторить Бодлер, сказавши, що справжні плавці пливають задля того, щоб плисти.

³⁰ Тор, або Донар — нордичний бог, поряд з Воданом найвидатніший старогерманський бог з роду Азів; володар грому та блискавки (Молоту Донара), захисник світу богів і людей від велетів та жаховиськ; освячував подружжя, відповідав за плодючість, його деревом був дуб, а днем — четвер.

проти неї виглядатиме як невинна ідилія. Зараз вона, правда, досить спокійна, і якщо один чи інший поводиться трохи жвавіше, то не вірте, що вони колись виступлять як справжні актори. Це лише маленькі собачки, які бігають по порожній арені, гавкають одна на одну і кусають одна одну, поки не настане година, коли прибуде згряг гладіаторів, які повинні битись не на життя, а на смерть.

І година прийде. На сходах амфітеатру народи згруппуються довкола Німеччини, щоб оглянути великі бої. Я вам раджу, французи, тримайтесь тоді дуже тихо, і на Бога! Стережіться аплодувати. Ми легко можемо помилково вас зрозуміти і на свій лад, дещо різко, закликати до спокою; так як ми раніше у нашому занадто роздратованому стані могли часом схопити, це ж ми можемо швидше у запалі молодого сп'яніння свободою. Ви ж самі знаєте, на що можна бути здатним у такому стані — а ви уже більше не знаходитеся у ньому. Остерігайтесь! Я симпатизую вам, тому я кажу гірку правду. Вам слід більше боятись звільненої Німеччини, ніж цілого Священного союзу, разом з хорватами і козаками.³¹ Тому що, по-перше, вас не люблять у Німеччині, що майже зовсім незрозуміло, бо ви гідні любові і під час вашого перебування у Німеччині ви доклали так багато зусиль, щоб сподобатись принаймні найкращій частині німецького народу. І навіть якщо б ця частина вас любила, то є ще й інша, яка не носить зброї і з чисті дружби вам немає ніякої користі. Я можу зрозуміти, що власне вам закидають. Одного разу в геттингенській пивній молодий корінний німець сказав, що потрібно помститися французам за Конрадіна фон Штауфена,³² що був страчений у Неаполі. Ви, звичайно, давно вже забули про це. Але ми нічого не забуваємо. Ви бачите, якщо ми колись матимемо бажання затіяти з вами сварку, то нам не бракуватиме поважних причин. Тому я вам раджу триматись свого капелюха. Нехай у Німеччині відбувається усе що хоче, нехай до влади прийде коронпринц Пруссії або доктор Вірт, будьте наготові, залишайтеся спокійно стояти на своїх місцях, зі зброєю у руках. Я вам симпатизую, і це злякало мене, коли я недавно

³¹ Священний союз — антинаполеонівський союз монархічних держав.

³² Конрадін фон Штауфен (1252—1268) — герцог Швабський, син короля Конрада IV, останній з Штауфенів; намагаючись зберегти володіння Штауфенів у Сицилії, потрапив у полон та був страчений у Неаполі.

почув, що ваші міністри збираються роззброювати Францію.

Оскільки, незважаючи на вашу теперішню романтику, ви все-таки природжені класики, то ви знаєте Олімп. Серед оголених богів і богинь, які розважаються там, смакуючи нектар і амброзію, ви бачите одну богиню, яка, хоч і оточена такою радістю і розвагами, проте завжди носить панцир, шолом на голові і щит у руці.

Це богиня мудрості.

ІЗ ПІСЛЯМОВИ ДО ПОЕМИ «РОМАНСЕРО»

«Романсеро», що є, на думку автора, третім його найважливішим твором, вийшов друком у 1851 році і був написаний в час загострення хвороби, несе виразні сліди того стану, в якому наворачтаються ті, за його ж словами, що є вільнодумними в час сили. Втім наворачнення проходить під легким серпанком іронії, що завжди слугував для Гайне прикриттям його розкиданого, особливо в релігійних питаннях, мислення.

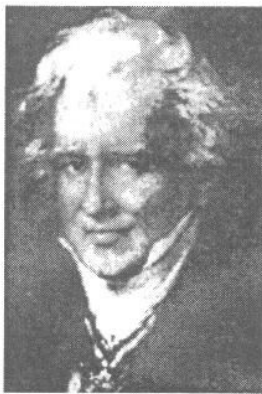
З німецької переклала Катерина Фешовець за виданням: Heinrich Heine. Nachwort zum «Romanzero» в <http://www.gutenberg.aol.de/index.htm>

Так, я пішов на примирення з Творцем, як і з творінням, чим сильно розчарував своїх просвічених друзів, і які дорікали мені за цей відступ, за це повернення до старих забобонів, як вони захотіли охрестити моє повернення до Бога. Інші, більш нетерпимі, висловлювались різкіше. Високий собор служителів атеїзму наклав на мене анатему. Й можна віднайти фанатичних попів невір'я, які б з радістю віддали мене на муки, аби змусити до визнання усіх моїх ересей. Втім, на щастя, вони не мають у своєму розпорядженні ніяких інших знарядь тортур, окрім власної писанини. Та я готовий і без тортур визнати все. Так, я повернувся до Бога, неначе блудний син, після того, як тривалий час пас свиней у гегеліанців. Чи ж то були нещастя, що пригнали мене назад? Чи — лиха, що змусили повернутись? Можливо, більш дрібна причина. Туга за небесною батьківщиною напала на мене та гнала лісами та нетрями, найкрутішими стежками діалектики. На шляху зустрівся мені Бог пантеїстів, та я не зміг ним скористати... Ця убога мрійлива істота сплелась та зрослась із світом, ніби ув'язнена в ньому, та позіхає собі у відповідь, безвольна та немічна. Володіти волею можна лише будучи особою, а проявити волю — тоді, коли не зв'язані лікті. Коли пристрасно бажасш Бога, що здатен допомогти,

— а це все ж є найголовнішим — потрібно прийняти і його особисте буття, і його потойбічність, і його священні атрибути, всеблагість, всевідання, всеправедність та ін. Безсмертя душі, наше потойбічне існування, випадає нам додатково, як прекрасна мозкова кістка, яку м'ясики безоплатно кладе до кошика, коли задоволений покупцем. [...]

Я говорив про Бога пантеїстів, але не можу не зауважити при цьому, що він, насправді, не бог, та й пантеїсти є лише встидливими атеїстами. Вони бояться не стільки самого предмета, скільки його тіні на стіні або ж його імені. [...] у Франції склалась думка, згідно з якою лише дві форми правління, абсолютна монархія та республіка, можуть витримати критику розуму та досвіду, і необхідно вибрати одну з них, а проміжні суміші є хибними, безпідставними та шкідливими. Таким же чином в Німеччині з'явилося переконання в тому, що необхідно зробити вибір між релігією і філософією, між одкровенням догмату віри та останніми висновками думки, між абсолютним біблійним Богом та атеїзмом.

Чим мужнішими є мислителі, тим легше вони стають жертвами подібних дилем. Що ж стосується мене, то я не можу похвалитись особливим прогресом в політиці: я залишався при тих же демократичних принципах, яким моя юність присягнула у вірності та на честь яких я, з того часу палав усе сильніше. В теології, навпаки, мені випадає сповідатись в регресі, в поверненні до старого забобону, до особистісного Бога. І цього ніяк не можна приховати, як намагались це зробити деякі просвічені та запопадливі друзі. Однак я повинен категорично відкинути чутку, ніби мій відступ привів до порога тієї чи іншої церкви, чи навіть в саме її лоно. Ні, мої погляди, як і раніше, є вільними від будь-якої церковності; ніяким дзвоном я не спокусився, ніяка вівтарна свіча не засліпила мене. Я ніколи не забавлявся тією чи іншою символікою і не зрікся свого розуму. Я нікого не зрадив, навіть своїх поганських богів, від яких я, хоча й відвернувся, але все ж — дружньо та любовно.

Олександр фон Гумбольдт

[...] ти ніби розчарований тим, що я мушу розпрощатись з тобою: ти розчулений, мій дорогий читачу, дорогоцінні перлини збігають з твоїх очей. Але заспокійся, ми побачимось у кращому світі, де я, до того ж, сподіваюсь написати для тебе значно кращі книги. Я розраховую і на те, що там покращиться й моє здоров'я і що Сведенборг¹ мені не збрехав. Адже він доволі впевнено розповідає про те, що ніби в іншому світі ми будемо спокійно продовжувати свою роботу, так само як у світі цьому, і що там збережемо неторканою свою індивідуальність, і ніби смерть не викличе особливих змін в нашому органічному розвитку. Сведенборг чесний до кісток, й гідні довіри його свідчення про інший світ, де він особисто зустрічався з особами, що колись відігравали значну роль на землі. Більшість з них зовсім не змінилась й займається тими ж справами, що й раніше. Вони залишились незмінними, зістарілись, залишились старомодними, що іноді виглядало доволі смішно. Так, наприклад, дорогоцінний наш доктор Мартін Лютер застряг в своєму вченні про благодать та на захист його щодня протягом трьохсот років переписує одні й ті ж плісняві аргументи; так само як вже покійний барон Екштайн,² що протягом двадцяти років підряд друкував у «Allgemeine Zeitung» одну й ту ж статтю, наполегливо пережовуючи стару єзуїтську закваску. Однак не всіх важливих колись осіб землі Сведенборг застав у такому скам'янілому стані: дехто достатньо вдосконавився як в добрі, так і в злі, та при цьому відбуваються доволі дивні речі. Герої та святі цього світу стали там невинними негідниками та розпусниками, або ж навпаки. Так, наприклад, святому Антонієві³ вдарив у голову хміль зверхності, коли він взяв про те, з яким незвичайним пошануванням та поклонінням ставиться до нього увесь християнський світ: і ось він, поборовши на землі найжахливіші спокуси, став тепер наглухим хвойдою та вартим петлі розпусником і борсається в лайні, змагаючись із власною свинею. Цнотлива Сюзанна⁴ дійшла до крайньої ганьби через те, що похвалялась власною непорочністю, в непорушність якої вона увірвала, славно встоявши колись перед

¹ Емануель фон Сведенборг (1688—1772) — шведський природодослідник і теософ; хотів оновити християнство за допомогою власних видінь Христа, світу ангелів та духів, засновник теорії еволюції духовного світу, мав великий вплив на шведську літературу, Гете, Лафатера, Канта, Шопенгауера, Шеллінга; його прихильники створили «Нову церкву».

² Барон Фрідріх Екштайн (1810—1885) — католицький публіцист антиліберального спрямування, філолог і викладач.

³ Під іменем Антонія є два християнські святі: св. Антоній Великий з Теб (251 — 356) — батько монашого чину, який першим поселився в Єгипетській пустелі, патрон тварин, і його атрибутом є т-подібний хрест; св. Антоній з Падуї (1195—1231) — монах-францисканець, провідник радикальної партії францисканців, проповідував про каяття в Італії та Франції.

⁴ Сюзанна — персонаж Старого Завіту (Книга Даниїла), дружина купця Йоакима, що була несправедливо звинувачена в подружній невірності старцями, домагання яких вона відкинула.

старцями, спокусилась принадами юного Авес-салома,⁵ Давидового сина. Дочки Лота,⁶ навпаки, з часом зміцніли в чеснотах та славляться в тому світі як зразки праведності; а старий, на біду, як і раніш, вірний винній пляшці.

Наскільки дивно не виглядали б ці оповіді, все ж, без сумніву, вони є настільки ж цікавими, наскільки й веселими. Великий скандинавський ясновидець проник у єдність на неподільність нашого буття і, в той же час, вповні вірно пізнав та визнав невід'ємні права людської індивідуальності. Посмертне буття у нього не виглядає на якийсь ідеальний маскарад, заради якого ми наряджаємось в новий одяг та нову людину: людина й костюм залишаються тут незмінними. В іншому світі затишно почуватимуть себе навіть бідні гренландці, які в давнину, коли датські місіонери спробували навести їх у християнство, запитали їх: а чи на християнських небесах живуть тюлені? Отримавши негативну відповідь, вони з сумом заявили, що в такому випадку християнські небеса не для гренландців, бо вони не можуть існувати без тюленів.

Як бунтує душа супроти думки про припинення нашого особистого буття, супроти думки про вічне знищення. Приписуваний природі hoghog vasi⁷ є більш близьким людському почуттю. Але заспокійся, дорогий читачу, ми будемо існувати після смерті та в іншому світі також знайдемо своїх тюленів.

А тепер прощай, і якщо я щось тобі забув, то вишли мені рахунок.

⁵ Авессалом — старозавітна постать, син юдейського царя Давида.

⁶ Лот — старозавітна постать, пов'язана з міфом про знищення Богом міста Содом, єдиний праведник, що, разом із родиною, був виведений ангелом із приреченого на руйнування міста.

⁷ З лат.: страх пустоти.

ІЗ ПЕРЕДМОВИ ДО «КНИГИ ПІСЕНЬ»

З німецької переклав
Олег Фешовець за виданням:
Heinrich Heine. Vorrede zum «Buch
der Lieder» в [http://
www.gutenberg.aol.de/index.htm](http://www.gutenberg.aol.de/index.htm)

Це передмова до другого видання одного з най-головніших творів раннього періоду творчості Гайне, що вийшов друком в 1837 році, коли автор перебував уже в еміграції.

Зі скромністю та проханням про виrozumіння я передаю публіці свою «Книгу пісень»: замісництвом слабих місць цих поезій могли б бути мої політичні, теологічні та філософські твори.

Я мушу зауважити, що моя поезія повністю виросла з тієї ж ідеї, що й мої політичні, богословські та філософські твори, і що не можна засудити одного, не позбавивши нашої підтримки всі інші. Одночасно я дозволю собі звернути

¹ Напевно, йдеться про твори «Французькі справи», «Романтична школа» та «До історії релігії і філософії у Німеччині».

увагу ще й на те, що чутки, ніби ця ідея зазнала в моїй душі якихось сумнівних змін, уgruntовані на свідченнях, які викликають в мені рівною мірою зневагу та жаль. Лише дійсно тупі розумники могли додуматись до того, що відносна поміркованість моїх промов чи, щобільше, моя вимушена мовчанка² свідчить про зраду самому собі. [...] Найбільше, що мені можна було б дорікнути, це певну втому. Але ж я маю право на втому... Йі, щобільше, кожен мусить підкоритись законові часу, хоче він того чи ні...

Як чудно б не світило сонце,
Та надвечір'я — край йому.

Мелодія цих віршів від ранку звучить у моїй свідомості. Вона ж, напевне, присутня й у всьому,³ що я зараз написав. В одній з п'єс Раймунда, щирого комедіанта, який нещодавно застрелився від меланхолії, юність та старість подані у вигляді алегоричних персонажів, і наведеними вище віршами починається пісенька, яку співає юність, прощаючись з героєм. Багато років тому я бачив цю п'єсу в Мюнхені. Здається, вона називалась «Селянин-мільйонер». Варто лише відійти від юності, як ми відразу ж помічаємо дивну зміну, яку зазнає особа героя, полишеного на самоті на сцені. Його каштанове волосся поступово сивіє й врешті стає сніжно-білим, спина згинається, коліна тремтять, замість колишніх пристрастей з'являється плаксива розлізлість, й приходить старість.

Невже ж вона насувається й на того, хто пише ці сторінки? Дорогий друже, ти вже помічаєш, що ці зміни проходять в письменникові, який так по-юнацьки, навіть надто юнацьки, діяв у літературі? Яким же сумним видовищем є письменники, що поступово старіють перед нами, перед усією публікою. Ми бачили це не у Вольфганга Гете, вічного юнака, але бачили у перестарілого Августа Вільгельма Шлегеля. Ми бачили це не у Адальберта Шаміссо,⁴ який молодіє з кожним роком, розцвітаючи все яскравіше, але бачили це у пана Людвіга Тіка, у цього колишнього романтичного Штроміана,⁵ що нині став старим паршивим псом. О Боже! Я не прошу

² Гайне, напевне, має на увазі заборону його творів рішенням Бундестагу в 1835 році.

³ Фердінанд Якоб Раймунд (1790—1836) — справжнє ім'я Ф. Я. Райманн — австрійський поет, драматург та актор; працював у стилі народних творів, в яких переплелись алегорії, моральні повчання, східні казки та віденські анекдоти.

⁴ Адальберт фон Шаміссо (1781—1838) — справжнє ім'я Луї Шарль Аделаїд де Шаміссо де Бонкур — німецький поет і природодослідник, походив з родини французьких аристократів-емігрантів; автор романтично-реалістичних балад, поезій та казок.

⁵ Кличка собачки у новелі Тіка «Der blonde Eckbat».

Тебе зберегти мені юність, а прощу зберегти мені чесноти юності, щире обурення, некорисливу сльозу! Не дай мені перетворитись у сварливого діда, що лає більш юних духом, чи ж — на жалюгідного нудяра, що без угаву скиглить про добрі старі часи... нехай я буду старцем, який любить юність та, наперекір старечій немочі, все ж причетним до її ігор та небезпек! Нехай мій голос тремтить і звучить нетвердо, але сенс моїх слів хай залишиться мужнім та свіжим!

Вона посміхалась учора так дивно, то жаліливо, то в'їдливо, моя прекрасна подруга, гладячи рожевими пальцями мої кучері. Ти ж помітила кілька сивих волосин на моїй голові, чи не так?

Як чудно б не світило сонце,
Та надвечір'я — край йому.

ІЗ ЛИСТА ДО ГАЙНРІХА ЛАУБЕ¹ ВІД 20 ЛИСТОПАДА 1842 РОКУ

*З німецької переклала
Катерина Фешовець*

¹ Гайнріх Лаубе (1806—1884) — німецький письменник, разом з Гайне був членом утвореного під час Липневої революції 1830 року угруповання письменників «Молода Німеччина», поширення творів його членів було заборонено Ляндтагом в 1835 році, одним з найвідоміших його творів був роман «Молода Європа».

² Йдеться про поему Гайне «Атта Троль».

Я спробував відродити стару романтику, яку тепер хочуть добити палицею, але не в м'якій, музичній манері старої школи, а в гранично різкій формі сучасного гумору, який здатен і повинен увібрати в себе всі вірші минулого. Втім можливо, що стихія Романтизму є надто ворожою нашій епосі, можливо, що в нашій літературі вона вже відшуміла, і, можливо, що в поемі, яку я Вам надсилаю, романтична муза назавжди прощається із старою Німеччиною!

